

Наталя Полонська-Василенко

ПІВДЕННА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

ПЕРЕДМОВА

Стаття, що друкується нижче, є автореферат моєї великої праці — I-ої частини II-го тому «Історії заселення Південної України в II-й половині XVIII ст.». Доля цієї праці мені невідома. Року 1941 її вивезено з Києва разом з іншими рукописами Інституту Історії України Академії Наук УРСР. Разом із нею вивезено теж і три томи «Джерел до історії заселення Південної України в XVIII ст.», два томи докладної бібліографії історії Південної України XVIII ст. та велику кількість тек із копіями архівних матеріалів (біля 100 тек). Матеріяли ці були здобуті мною під час архівних розшуків, що я їх провадила з 1914-го року в архівах Києва, Одеси, Дніпропетровського, Симферополя, Харкова і Москви. Чимало самих джерел загинуло під час революції (наприклад, була пожежа в Архіві Міністерства Державного майна в Симферополі). Праця мала охопити історію заселення Південної України від середини XVIII ст. (чужинецьких колоній — Нової Сербії та Слов'яносербії) до кінця XVIII ст., себто до перетворення Південної України на звичайну губернію Російської імперії. Двічі надрукований I-ий том: „The settlement of the Southern Ukraine (1750-1775). The Annals of the Ukrainian Academy, vol. IV-V, New York 1955, та «Заселення Південної України» — (УВУ, Мюнхен, 1960) — мав служити так би мовити вступом до основного, II-го тому. II-ий том поділявся на дві частини: 1-а — розподіл землі, колонізація, будування міст, а 2-га — промисловість та торгівля Південної України.

Я не маю тут нічого з II-го тому, крім кількох статей, на які покликаюся далі в примітках і які були фрагментами II-го тому: вони й допомогли мені написати цей автореферат.

Довгий час я була переконана, що праця 25-ти років мого життя загинула, але, останніми часами, коли серед советських істориків спостерігається пробудження інтересу до Південної України, у тво-

рах декого з них я помічаю ознаки знайомства їх з моїми працями (імени мого, із зрозумілих причин, не згадується), а також із моїми матеріалами. Не маючи жодної надії на те, що ці матеріали можуть опинитися в моїх руках, я мушу висловити щирі радість, що праця моя не пропала і що матеріали мої будуть використані для української історіографії.

*

Кучук-Кайнарджійський мир між Російською імперією та Туреччиною було складено літом 1774 року. Територіяльні придбання Росії не були великі: трикутник між Дніпром та Богом на заході та другий трикутник між устям Дону та річкою Єя на сході. Проте ці придбання мали величезне значення для України. На підставі Кучук-Кайнарджійського договору, ворожий осередок, з яким вела боротьбу Україна, — Татарське ханство, оголошено незалежним від Туреччини. Таким чином припинилася загроза з півдня.

Наслідком Кучук-Кайнарджійського миру було те, що Запоріжжя втратило своє значення захисту від татарських нападів. У війні 1769-1774 рр. запорожці виявили багато сміливості, відваги і дістали від Російського уряду нагороди. Обіцяно було їм ще більше нагород по закінченні війни. Несподівано для запорожців, 4 червня 1775 року, на Зелені Свята, Запорозька Січ була оточена російськими військами: вони розташувалися по всьому Запоріжжі. Запорожці без спротиву здалися. Старшину було заарештовано й заслано: кошового Калнишевського — на Соловки, суддю Головатого та писаря Глобу — до сибірських монастирів. Арештовано теж і декого з інших старшин.¹ Саму Січ знищено, а архів та цінності з церкви — вивезено.² Майно старшини та заможних козаків конфісковано.³

Значна частина запорозької «сіроми» (козаків, що не мали господарства, ні будь-якої власності) ближчими днями подалися на Тилигул, на риболовство і не повернулися, а перейшли до Туреччини. Тяжко сказати, скільки втекло запорожців. Значно більша частина запорожців залишилася на своїх землях. Рядові козаки були записані до скарбових поселенців; запорозька старшина ввійшла до складу місцевих дідичів.⁴

¹ Н. Полонська-Василенко. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», кн. XII, 1927 року.

І ж: Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. Калнишевський. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1954, ч. 2-3.

² І ж: Зруйнування Запорізької Січі. Там же, 1955, ч. 7-8.

³ І ж: Майно запорізької старшини як джерело соціально-економічної історії Запоріжжя. «Праці Комісії соц.-економ. історії України», т. I, Київ 1932.

⁴ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна 1787 р. «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», Київ 1930, кн. XXIV, стор. 304.

Запорозькі «вольності» були поділені між Новоросійською губернією та новою, Озівською, разом з новими придбаннями за Кучук-Кайнарджійським миром; була утворена адміністративна територія, що простягалася від Бога до Еї, і площа її була значно більша ніж колишня Гетьманщина: в ній було біля 15 мільйонів десятин. Територія Південної України — Новоросійської та Озівської губерній — перевищувала кожну з сьогочасних територій Іспанії, Франції або Італії.

На чолі цієї колосальної території стояв від 1774 року воєнний командир, пізніше генерал-губернатор, а з 1784 року — царський намісник Г. О. Потьомкин, згодом — найсвітліший князь Потьомкин-Таврійський. Це був один із яскравих представників другої половини XVIII ст. Походив він з родини незаможних дідичів Смоленщини, де населення було білоруське (кривичі-радимиці). Від початків своєї історії Смоленщина була тісно зв'язана з Україною. Це відбивалося на її культурі, літературі. Тільки Андрусівський договір року 1667 передав Смоленщину Москві, але й після того зв'язки її з Києвом не припинялися. Смоленська шляхта завжди була «під підозрою» в Москві і гетьманам наказувалося стежити, щоб не було шлюбів між українською старшиною та смоленською шляхтою. Потьомкин учився в Московському університеті і там привернув до себе увагу професорів своїми здібностями. Але університету він не скінчив і вступив до гвардії. Він брав участь зі своїм полком у палацовому перевороті, який дав Катерині II-ій російський трон і з того часу став відомий цариці. Після того він служив у Синоді, був секретарем Комісії для складання нових законів. Він був тоді добре освічений, мав ерудицію, користався репутацією непересічного щодо освіти чоловіка. На початку 1770-их років він став генерал-ад'ютантом Катерини II-ої: цей титул мали її фаворити. «Фавор» тривав три роки, але Потьомкин зберіг на все життя пошану Катерини та її повне довір'я. Це забезпечило йому виняткове становище в державі. У 1774 році він був призначений на посаду Головного Командира Новоросійської губернії; під його владу перейшли Озівська губернія та Запоріжжя. Року 1784 було приєднано Кримське ханство і теж передано під управу Потьомкина. Під його управління перейшло Військо Донське. З 1774 року, до смерті, Потьомкин залишався єдиним, безконтрольним, необмеженим правителем території від Бога до Волги. Ігнорувати Потьомкина, розглядаючи історію Південної України, не можна, бо все життя, добре та зле, залежало тільки від його волі, і ніхто — ні сама цариця, ні органи центральної адміністрації (Сенат та Колегії) не втручався в те, що робилося в його «державі». В той же час безперечним був його вплив і в зовнішній політиці Росії.

Тільки з 30-их років XIX ст. в російській історіографії почали звертати увагу на діяльність Потьомкина в Південній Україні, або в «Ново-

росії», як у XIX ст. стали її називати. Цьому сприяла поява праць А. Скальковського⁵ та А. Ішимової,⁶ а головню — документи публіковані в «Записках Одесского Общества»⁷ та в інших виданнях.⁸

Ці документи — «ордера» (накази), підписані Потьомкином, а часто й власноручно ним написані — торкалися всіх питань управління та заселення Південної України. Поява їх викликала тим, що Потьомкин часто бував у Петербурзі, а в адміністрованому ним краї перебував то в Кременчуці, то в Херсоні, Катеринославі, Миколаєві тощо. Він не мав постійної резиденції і все переїздив з місця на місце. Багато ордерів було написано під час Турецької війни з 1787 року до смерти Потьомкина в р. 1791.

Потьомкин не мав біля себе ради, а мав тільки технічну канцелярію та секретаря, яким багато років був В. П. Попов. На чолі губерній стояли губернатори, на чолі провінцій — віце-губернатори, повітів — земські «исправники». Це був той апарат, за допомогою якого правив Потьомкин. Головними помічниками його були: Т. Тутолмін, І. М. Сісельников, В. В. Каховський, М. Л. Фалеев. Остання особа дуже цікава: гжатський купець, М. Л. Фалеев, приїхав до Південної України і захопився її будівництвом. Він став одним із ближчих помічників Потьомкина. Фалеев був ініціатором розчистки Дніпрових порогів і проведення там каналу. М. Л. Фалеев дістав офіцерську рангу прем'єр-майора і шляхетство.

Всі ці помічники, з яких названо тут тільки небагатьох, мали спільну рису: вони належали до середнього шару суспільства, були старшинами російської армії чи запорозького війська і мали середні ранги. Було серед них чимало «різничинців» — людей нешляхетського походження, які вийшли з купецтва або духовенства. Представників вищого шару суспільства, старшин вищих рангів та аристократії тут не було. Це дуже характерне: син незаможного смоленського діда був чужим при «дворі» Катерини II-ої серед високої аристократії; не брала ця аристократія участі в будіванні Південної України, з ненавистю дивилася на Потьомкина й різко засуджувала його за те, що він надавав шляхетство «демократам». Цю ненависть до Потьомкина, як

⁵ А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одеса, I-II, 1836-1838; Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I-II. Одеса, 1850-1853.

⁶ А. О. Ишимова. Князь Потемкин-Таврический. «Современник», 1838, т. X.

⁷ «Записки Одесского Общества истории и древностей», Одеса, тт. III-XX.

⁸ «Бумаги кн. Г. Потемкина-Таврического», СПб., 1893. «Сборник военно-исторических материалов», т. VI.

«Летопись Екатериносла. уч. архив. ком.», вып. I-X.

«Сборник Императорского Исторического Общества», тт. 140-141, СПб., та інші.

до «парвеню», як до «фаворита» Катерини II-ої, перенесено на нього і як на адміністратора Південної України, і вона відбилася й на історичній літературі, пам'яттю чого залишилася безглузда легенда про «Потьомкинські села», яка, «разсудку вопреки», існує до наших часів. Середній інтелігент не знає і не хоче знати про казковий розвиток Південної України кінця XVIII ст., але знає про «Потьомкинські села», які нібито будував, чи то малював Потьомкин, щоб дурити Катерину II-гу під час її подорожі по Південній Україні, і читач — безкритично приймає злісний наклеп ворогів.

Після деяких змін, територія Південної України була поділена на дві губернії: на правому боці Дніпра була Новоросійська, на лівому — Озівська губернія. Запорозькі «вольності» поділено поміж ними. Осередком Новоросійської губернії був Кременчук; там були й загальні губернські установи; осередком Озівської — фортеця Білевська, згодом Константиноград. Обидві губернії поділялися на провінції: в Новоросійській були Єлисаветградська та Херсонська, а в Озівській — Слов'янська, Бахмутська та Озівська. Провінції поділялися на повіти. Року 1784 ці губернії були об'єднані в Катеринославське намісництво — з 15-ти повітами і центром у Катеринославі, над Дніпром. Року 1791, за Яським трактатом, до Російської імперії було приєднано смугу землі між Богом та Дністром; її приділено до Катеринославського намісництва.⁹

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У час формування Новоросійської та Озівської губерній населення було там дуже мало. Звичайно, дуже тяжко, навіть приблизно, встановити, скільки людей мешкало на Запорізьких вольностях. Ми маємо розбіжні цифри. Генерал Текелі, року 1776, склав реєстр людности, що мешкала в Запорізьких вольностях. Згідно з тим реєстром було 59.637 д. об. ст.¹⁰ А. Скальковський рахував 100.000 д. об. ст., припускаючи, що до реєстру Текелі не внесено селян.¹¹ В Новоросійській губернії в 1774 році, себто до приєднання Запоріжжя, було за відомостями А. Скальковського, 155.097 д. об. ст.¹² Сам Потьомкин, у рапорті Катерині II-ій про наслідки заселення країни, показав, що в 1774 році

⁹ Н. Полонська. Заселення Південної України, ч. II. «Український Морський Інститут», Женева, 1947, стор. 36-38.

¹⁰ А. Богумил. Из истории управления Новороссиєю. «Летопись Екатериносла. Уч. Ком.», в. II, стор. 117-134.

¹¹ А. Скальковский. Хронологич. обзор. Новорос. края. Одеса, ч. I, стор. 120.

¹² А. Скальковский. Там же, стор. 95-96.

застав 150.000 мешканців.¹³ Таким чином, в цілому можна вважати, що в 1775 році, після приєднання Запоріжжя, в Південній Україні було біля 250.000 мешканців об. ст., які заселявали площу понад 13.000.000 (13.914.270) десятин.¹⁴

Потьомкин хотів поставити раціонально роздачу земель. Він виврядив багато геодезистів, межовщиків, землемірів, які мали завданням дослідити природні властивості країни (грунт, багнища, річки) і скласти мапи різних характерів: фізичні, геометричні, генеральні, повітові тощо. Із геодезистів найкращі були — майор Арапов та Ісленев. Мапи, складені в 1778-их роках, залишилися найкращими.¹⁵

Територія на повітових мапах була поділена на «дачі» — ділянки, що всі були понумеровані. З того часу, як були виготовлені ці мапи, Потьомкин сам роздавав земельні ділянки, зазначаючи номер ділянки.¹⁶

В основу роздачі землі Потьомкин поклав «План о заселении Новороссийской губернии» 1764 року. Цей Плян був єдиним діючим правом за весь час існування Катеринославського намісництва та був поширений на всю територію його (спочатку він був призначений тільки для Єлисаветградської провінції). Вся територія, за Плянсм, поділялася на ділянки по 26 або 30 десятин, залежно від якості землі. Головна ознака цього Пляну в тому, що ділянка залишається завжди неподільною. Це, за думкою авторів, забезпечувало назавжди відбування військової служби та оплату податків: власник ділянки забезпечений був від зубожіння, чого не було б, якщо вона ділилася б між братами. Ділянка в цілості переходила до одного спадкоємця. Вся територія поділялася на дві частини: одну призначалося поміщикам, другу — скарбовим селянам; в одних ділянках господарі несли військову службу, в інших платили податки з землі, по закінченні пільгових років. «Всякого звання люди» мали право одержати землю — не більше 1440 десятин — і заселити її так, щоб на кожну ділянку припадав один селянський двір. Ті, що не залюднять землі за 3 роки, втрачають її. Ті, що засадять ліс, заснують завод, знайдуть копалини

¹³ «Записки Одес. Об-ва», т. VIII, стор. 113.

Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна р. 1787. «Записки Істор. філ. Від. УВАН», кн. XXIV, 1930 р., стор. 305.

¹⁴ *Н. Василенкова-Полонська*. Південна Україна 1787 р., стор. 313.

¹⁵ *Н. Полонська*. Заселення Південної України. «Укр. Морськ. Ін-т.» стор. 36. (Мапу Новоросійської губернії надрукував *Д. Єварницький*: Вольности Запорозья, СПб. 1890. Мапу Озівської губернії — *В. Кордт*: Матеріяли до української картографії. Київ 1927).

¹⁶ Зразок такої мапи — *Н. Василенкова-Полонська*. Південна Україна..., стор. 305.

тощо, дістають землю у власність. Стисло такими були умови «Плян» 1764 року.¹⁷

Потьомкин цілком використав «Плян» 1764 року, але до нього були внесені істотні зміни: дільниця збільшена з 26 або 30 десятин до 60. Для поміщика введено норму не 1440 десятин, а мінімально 1500 і максимально 12.000. Бували випадки, коли давали й більше. Термін заселення збільшено до 10-ти років, з обов'язком оселити селянський двір на дільниці в 60 десятин. Той, що не спромігся заселити половини належної кількості поселенців, мусів повернути землю скарбові. Власники млинів діставали 120 десятин землі та пільги. Дуже важливою була зміна пункту «Плян», яким вимагалось, щоб дідич мешкав в межах губернії; тепер це не було обов'язковим; друга зміна полягала в тому, що в 1764 році дозволялося давати землю не дворянам; тепер це заборонялося.¹⁸ Таким чином, всі три новелі зроблені на користь дідицькому землеволодінню.

Збереглося кілька повітових мап, на яких було зазначено роздані землі, але найбільше значення має «Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и 15 уездных, с означением каждого владения дач, к коим присоединены подробные из'яснения и купно 15 уездных, двух приписных и одного портового городов планов». «Сочинен в городе Кременчуге 1787 году».¹⁹ По всіх ознаках, досконалості виконання, красі оксамитової малинового кольору палітурки, з вишитою золотом назвою, можна вважати, що це є той самий атлас, що Потьомкин року 1787 підніс його царю, під час подорожі її до Криму. Атлас, крім докладних мап, на яких зазначено під номером кожен клаптик землі, має докладні статистичні дані: хто володіє певною дільницею, скільки має землі, придатної та непридатної («удобной» і «неудобной»), скільки поселенців, які господарські заклади: садок, ліс, млин, завод тощо. Таким чином, Ат-

¹⁷ Докладніше: *Н. Полонська-Василенко*. До історії першої Новоросійської губернії. «Науковий Збірник УВУ». Мюнхен 1956, т. VI.

¹⁸ *Ті ж*: Заселення Південної України, II. Мюнхен 1960, стор. 25-53.

Н. Полонська. Заселення... «Український Морск. Інститут», стор. 38-39.

Е. Н. Дружинина. Северное Причерноморье. Москва 1959, стор. 64.

¹⁹ Атлас переховувався в «Древнехранилище» в Москві, був занесений до каталогу «Военно-Ученого Архива Главного Штаба», в V, 1893, ч. 196. Року 1904 Атлас був на виставці XII Археологічного З'їзду в Харкові. Не зважаючи на це, до 1930-го року в історичній літературі не було використано Атласу (крім побіжної згадки у статті В. Дена «Население России по пятой ревизии». [«Уч. Зап. Моск. Университета, Юридич. Факульт.», вып. 21, М., 1902]). Року 1930 Атласові була присвячена розвідка *Н. Василенкової-Полонської*: «Південна Україна р.1787». «Записки Істор.-Філ. Від. ВУАН», кн. XXIV. Року 1959 *Е. И. Дружинина*, в монографії «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.» (Акад. Наук СССР) у значній мірі використала Атлас.

лас 1787 року є першорядним, унікальним джерелом для історії заселення країни. Треба нагадати: 1787 р. почалася війна з Туреччиною, і природно, за час війни — до 1791 року — заселювання краю якщо не припинилося, то пішло іншими темпами. Треба було мати на увазі ще важливий факт: 1796 р. наказом Павла на Південну Україну поширено було кріпацтво, і тоді не тільки припинився приплив населення, а почалася втеча селян до Війська Донського, до Кубані. Таким чином, 1787-й рік можна вважати за кульмінаційний в історії заселення Південної України. Близько підходить до Атласу 1787-го року «Описание Екатеринославского наместничества» року 1793. В ньому не дано мап, але є докладний реєстр ділянок за нумерами Атласу 1787-го року.²⁰

Землі Катеринославського намісництва (а раніш — Новоросійської та Озівської губерній) роздавали по трьох категоріях: дідичам (48,2% всієї території), селянам різних найменувань (26,6%) та містам (2,0%).

а) Поміщицька колонізація

Поміщицьке землеволодіння, відповідно до Пляну 1764 року, поділялося на дві групи: тимчасове (рангове) та повне; рангові землі давали особам відповідно до їх рангів під умовою, що коли хто переходить на іншу посаду, або йде на димісію, то він утрачає ту землю. У випадку, коли дана особа заселила свою ділянку належною кількістю селян, вона могла просити про передачу їй рангової землі у власність. Якщо особа діставала вищий ранг, тоді їй належала додаткова площа. Діти і вдови не мали права на рангові землі, якщо сини не мали ранги, рівної тій, яку мав батько, або, коли вдова чи донька одружувалися з кимсь, хто не мав такого ж рангу. Ця система виявилася дуже ненадійною: люди не хотіли відмовлятися від рангових земель, коли втрачали права на них. Багато рангових земель перейшло у власність. Наслідком цього бувало часто так, що для нових урядовців не вистачало вільних рангових земель і що тоді вони мусіли їх десь вишукувати.

Землі у власність давали в більших розмірах, ніж було означено Плянком 1764 року: давали не менше 1500 і не більше 12.000 десятин на особу. Тому, що збільшено було селянську ділянку з 26 та 30 десятин до 60, то це відбивалося на обов'язках поміщиків щодо залюднення своїх земель: вони повинні були оселити на 1500 десятинах тільки 25 селянських дворів. Впроваджено полегшення в термінах заселення:

²⁰ Переховувалось в «Древнехранилище» в Москві. Використано частково: Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна в 1787 р., стор. 312. Е. Дружинина. Пор. нотка 18, стор. 12.

збільшено термін до 10-ти років; протягом 5-ти років поміщик повинен був оселити половину належної кількості дворів.²¹

Атлас 1787 року докладними реестрами розмірів землеволодіння дає підстави для дуже цікавих висновків. Виявляється, що в цілому намісництві переважало дрібне (порівнюючи) землеволодіння: маєтків до 1000 десятин було 57,7%; такі маєтки були переважно в Олександрійському, Бахмутському, Єлисаветградському та Новомиргородському повітах. Це ті повіти, де раніш були рангові землі, де раніш були поселені полки. Велике ж землеволодіння було мало поширене: лятифундії — понад встановлену міру (понад 12.000 десятин) — зайняли тільки 1,1% на все намісництво. Вони були переважно в Катеринославському, Херсонському та Донецькому повітах, які лежали на території запорозьких вольностей. Взагалі великі маєтки — понад 3.000 десятин — дали лише 10% загальної площі поміщицького землеволодіння, або 3,0% всієї площі ужиткованої землі намісництва.²² Таким чином, іменний список осіб, що дістали землі, спростовує легенду про те, що велике землеволодіння переважало в Південній Україні.

Персональні реєстри дають можливість встановити, з кого складалася поміщицька верства Південної України. На все намісництво було 2.143 дідичів. «Вельмож» — представників вищої аристократії — було на все намісництво 28 осіб, себто 1,3%. Російських військових старшин — 1461 особа, себто 68,2%. В цій групі переважали старшини середніх рангів — від «прапорщика» до «капітана». Вони переважали в повітах, де були поселені полки. Далі йшла група російських цивільних урядовців, серед яких теж переважали люди з середніми рангами. Їх було 286 осіб, себто 13,4%.²³

Окрему групу складають українські старшини і цивільні урядовці. Тут маємо — бунчукових та військових товаришів, полкових осавулів, хорунжих, сотників, суддів, возних, «райців». Вони були переважно в Полтавському, Олександрійському, Кременчуцькому повітах. Всього на все намісництво було українських старшин 224 особи, себто 10,5% всього числа дідичів.²⁴ Треба додати, що досить значною була кількість колишньої запорозької старшини, але вона здебільшого дістала вже російські ранги і її тяжко вирізнити.²⁵

²¹ Н. Полонська. «Заселення...» (Укр. Морськ. Ін-тут), стор. 38.

²² Н. Полонська. Південна Україна 1787 р., стор. 335.

²³ Н. Полонська. Там же, табл. ч. 13, стор. 336-337.

²⁴ Н. Полонська. Праця цит. в нотці 9, стор. 35-36.

²⁵ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізької старшини, як джерело до соц. ек. іст. Запоріжжя. «Праці Ком. соц.-екон. іст. України», т. I., Київ 1932.

Нарешті, треба згадати ще про дуже невеликі групи: 1) священників — 47 на все намісництво, або 2,1⁰/₀; тут ідеться тільки про тих, хто дістав землю, переважно по 100 десятин; 2) купців та міщан — ще менша група (35 осіб, себто 1,6⁰/₀); 3) далі йде неясна своїм складом група осіб, що «не мають рангів» — 39 осіб, або 1,8⁰/₀. Найцікавіша цифра чужинців: на все намісництво було 23 чужинці, себто 1,0⁰/₀. Так розвіюється друга легенда — про маси чужинців, які дістали землі. Їх буде більше в іншому розділі — про селянську колонізацію.

Підводячи підсумки поміщицько-шляхетській колонізації, треба сказати: серед неї переважали росіяни — із 2143 поміщиків було тільки 224 українці, себто 10,5⁰/₀, але з тієї кількості 164 були в українських повітах, штучно приєднаних до Катеринославського намісництва (Полтавському, Олександрівському, Кременчуцькому повітах). Знайомство з прізвищами нових дідичів виявляє цікаву рису: серед них багато імен колишніх сербських і болгарських старшин, а також службовців місцевих канцелярій. На це явище звернув увагу ще академік Д. Багалій, який писав, що «Новоросія стала якимсь золотим дном для всіх майорів, регістраторів, архіварів».²⁶

Проте оце «золоте дно» здавалося таким з точки погляду людини XIX століття, коли кожен клапоть землі можна було зробити таким «дном». В умовах XVIII ст. в Південній Україні великі маєтки давали мало прибутку. Умова — оселити один двір селян на 60-ти десятинах була дуже тяжка, бо селян було замало. На великих просторах хлібородних земель з великими труднощами селили людей. На 12.500 десятинах села Широкого, Катеринославського повіту, яким володів генерал-майор Сінельников — правитель намісництва, найближчий помічник Потьомкіна, було тільки 18 чоловіків та 14 жінок. У генерал-майора Архарова — в Херсонському повіті — на 11.400 десятинах було оселено 26 чоловіків та 11 жінок; у полковника Мерліна — там же — на 17.000 десятинах жили 32 чоловіки та 27 жінок.²⁷ Бувало і ще менше.

Поміщики зверталися до агентів-вербувальників, які закликали селян з Польщі, без обмеження приймали втікачів з України, охоче переманювали селян у сусідів, навіть силою перехоплювали селян, що їхали кудись, словом — вживали всіх засобів, дозволених і недозволених. Кожен селянин, що оселявся на поміщицькій землі, гарантував поміщикові володіння 60-тю десятинами. А при першому незадоволенні цей селянин міг перейти куди хотів і знав, що там його охоче приймуть. Наслідком таких умов було багато випадків, коли землі залишалися незалюдненими і поверталися до скарбу. Ліпше було з малень-

²⁶ Д. Багалій. Заселення Південної України, Харків, 1900, стор. 72.

²⁷ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна..., стор. 354.

кими маєтками, де не треба було великої маси селян. Не задовольняючись вільними втікачами, поміщики купували «на вивід» кріпаків без землі; так — до Південної України переходили росіяни, головню з центральних губерній.²⁸ Але це не забезпечувало поміщиків робочою силою; дуже часто приведені з Росії кріпаки теж втікали й оселялися на землях іншого дідича. З другого боку нерідко бували випадки, коли дідичі намагалися закріпачити вільних селян.²⁹

Ролю кріпаків та вільних поміщицьких «півладних» показують цифри року 1787: поміщицьких «підданих» було в намісництві 150.068 чоловіків; кріпаків — тільки 5.653 чоловіки.³⁰

б) Сільська колонізація

Основну масу населення намісництва давали вільні селяни. Вони були різних категорій: скарбові, державні, військові, економічні.³¹ До них можна долучити невелику групу відставних солдатів та «однодворців» (так називали в Росії групу людей особисто вільних, які були зобов'язані військовою службою; вони були нижчою групою шляхетства і мали право володіти кріпаками; здебільшого однодворці охороняли фортеці, кордони тощо; в Південній Україні їх оселили по Українській лінії біля фортець). В цілому селян було 200.323 д. чол. ст. Серед них було небагато росіян: «однодворці», відставні солдати — 23.158 д. Крім того бували переселення економічних та скарбових селян із різних губерній Росії, але безперечною є перевага українського селянства.

Це була та частина населення намісництва, на яку покладалося найбільше надій в справі залюднення країни. Оці казенні та скарбові поселення, разом із підданими поміщиків, виключаючи росіян, склали біля 300.000 українського населення країни.

Запоріжжя завжди мало славу, що воно не видає кріпаків. Один із перших ордерів Потьомкіна був таємний наказ 1776 року: «втікачів не повертати».³² Цей наказ зберігав свою силу до смерті Потьомкіна, і в ньому була головна причина швидкого заселення Південної України.

²⁸ Ф. Щербина. Беглые и крепостные в Черноморіи. «Киев. Стар.», 1883, кн. 6, стор. 233-248.

²⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 168-170.

³⁰ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 356, 357, 359.

³¹ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 356, 352.

Е. Дружинина. Там же, стор. 158.

³² Н. Полонська. Праця, цит. в нотці 9, стор. 41.

Втікачі йшли з різних частин України: з Гетьманщини та Слобожанщини, де процес закріпачення швидко розгортався і де танули лави вільних посполитих: в 1735 році тільки 35% посполитих залишалися вільними. Тікали й козаки, яких примушували тяжко працювати на каналах, при будівництві фортець тощо. На початку XVIII ст. було біля 100.000 зареєстрованого рядового козацтва; в 1735 році залишилося біля 20.000.³³ Значна частина козаків та посполитих тікала на Запоріжжя, і Потьомкин закріпив за втікачами «право азилу» в Південній Україні. Дійсно, люди сунули безперервною лавиною, поодинокі, родинами, з худобою, майном; бувало чимало випадків, коли ціле село здійснювалося і йшло на Південну Україну.

Архіви Катеринослава, Києва, Одеси зберігають сотні скарг поміщиків, які іноді висилали довірених людей до Потьомкина та губернаторів і вимагали повороту «їхніх» кріпаків; часто підкріпляли вони свої домагання вказівками — де і хто з утікачів мешкає; часто бувало, що втікачі змінювали імена, навіть родинний стан: мінялися жінками, приймали чужих людей за синів, мали різні прізвиська з рідними дітьми, щоб «замести сліди». Але охороняв їх таємний наказ Потьомкина, який твердо виконували губернатори. Цікаве мотивування заборони повертати втікачів: року 1787, мабуть, з приводу збільшення скарг та прохань про повернення селян, Потьомкин в листі до Катерини II-ої писав: «противно было б пользе государственной запретить принятие здесь беглецов. Тогда Польша всеми бы ими воспользовалась».³⁴

Ще цікавий такий випадок: Проф. В. В. Дубровський надрукував дуже цікаві скарги чернігівських дідичів, подані їх губерніяльному маршалкові, на переховування їхніх утеклих кріпаків, здається, в Херсонському повіті.³⁵ У збірці документів «Одеського Товариства історії» збереглася відповідь на ці домагання. Потьомкин подавав уже інший аргумент: «Чому, — питав він, — втекли ці люди? Тут вони стали корисними для суспільства та держави робітниками і нічого злого не роблять. Вина власників, які своєю жорстокістю примушують людей тікати, кидати свої хати, рідних».³⁶ Цей елемент гуманності відрізняв Потьомкина від кіл іншої аристократії і, можливо, був причиною того, що Потьомкин був такий чужий в цих колах і всіма тут ненавидимий. Важливе те, що в часи зміцнення кріпацтва високий адміністратор висловлював такі думки.

³³ І. Холмський. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 283, 284.

³⁴ Е. Дружинина. Там же, стор. 156.

³⁵ Чернігів та Північне Лівобережжя, К., 1926.

³⁶ Н. Полонська-Василенко. Втікачі на Південній Україні. Полуднева Україна. «Збірник за ред. М. Грушевського». (Знищений).

Потьомкин вживав усіх заходів для притягнення до Південної України селян із Польщі. Ціла армія «закликувачів»-вербувальників їздила до Польщі й закликала селян; за це, як колишні осадчі, діставали вербувальники офіцерські ранги, шляхество та землі. Недалеко від польського кордону, проти польського села Нерубай, навіть засновано слободу «для вербування поселенців». Не зважаючи на перешкоди з боку польського уряду, українці масами переходили до Південної України й оселялися в скарбових селах, або на поміщицьких землях.³⁷

Таким чином більша частина селян скарбових та поміщицьких підданих були українці. Не можна забувати, що до них влилося багато запорозьких козаків та посполитих; вони стали переважно скарбовими селянами, а менша частина їх опинилася на поміщицьких землях.

Крім українців у Південній Україні було чимало чужинців. Перше місце, звичайно, належить росіянам; це були, як зазначалося, «однодворці» зо своїми поселеннями — разом 23.158 д.; відставні солдати — 1.796 д.; економічні — приблизно 25.400 д. Року 1779 російський уряд наказав виселити з Криму християн; виселено було вірменів, для яких збудовано місто Нахічеван на Дону; року 1787 вірменів було 4.058 д. чол. ст. Це були переважно ремісники та купці. Поселення вірменів-католиків на р. Солоній було дуже невдале. Того ж року виселено греків і оселено їх в Маріюполі, при усті Калміюса. Крім того була досить значна грецька колонія в Єлисаветграді. В 1787 році греків було 5.870.³⁸ У степах Маріюпільського повіту жили у своїх таборах кімліки (калмики), яких року 1787 було 459 душ. Була група грузинів: у 1787 році було їх 295. В 1782 році приїхала група шведів із Естляндії; оселено їх на березі Дніпра в Кизикермені, що був переіменований в 1784 році на Берислав. Вони були незадоволені умовами життя і група зменшувалася: з 880, як було на початку, в 1787 році залишилося 423 чол. ст.³⁹ Всього чужинців у 1787 році було, разом із кімліками, 11.103 д. чол. ст., себто 2,0% загальної людности. У відомості 1784 року зазначено більше чужинців: 726 циганів, 130 корсиканців, 125 євреїв, 81 албанець, 27 поляків. Всі вони зникли через три роки, може приєдналися до інших колоністів.⁴⁰

Більше значення мала німецька колонізація: в 1785 році російський уряд видав маніфест, в якому пропонував чужинцям переселитися до Росії: їм обіцяно великі пільги, допомогу, землю. На цю пропозицію в 1785 році прибуло 755 чоловіків німців з Гданську (Данцігу);

³⁷ Е. Дружинина. Там же, стор. 157.

³⁸ Н. Полонська. Заселення Півд. України. (Укр. Морськ. Ін-тут), стор. 43. Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

³⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 68, 155, 159.

⁴⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

оселено їх в Катеринославському намісництві та Таврійській області; це були переважно селяни. Року 1787 прибула друга партія німців — менонітів (анабаптистів). Німці так само діставали по 65 десятин землі на родину, інвентар та допомогу.⁴¹

Із цих коротких відомостей видно, що чужинців було небагато. У 1784 році зазначено було 11.826 д. чолов. ст., а в 1788 тільки 11.613, і вони творили тільки 2% загальної кількості населення. З того видно, що твердження про велике місце чужинців у заселенні Південної України — така ж легенда, як і оповідання про роздачу «аристократам», «російським вельможам» запорозьких земель. Як ми бачили — переважали українці.

Дуже важливим явищем в історії Південної України був документ — «Порядок», що його введено в скарбових селах в 1787 році: «Встановлення порядку в скарбових селах Катеринославського намісництва», що підлягали директорові «домоводства». Це була система виборного правління. У містах, містечках та селах вибирали старшину, старостів, «виборних» та збирачів податків. Перша мета була — стежити за сільським господарством, відзначати тих, хто добре працює і карати ледарів. Вищою карою була здача в рекрути. Повноваження цього виборного правління були великі: воно повинно було стежити за мораллю, за працею, вживати заходи проти пожеж, перешкоджати втечам тощо. Цей «порядок» дуже цікавий, це перша спроба ввести самоурядування в сільські поселення, і дуже цікаво, що найперше введено було такий порядок в Катеринославському намісництві. В 1790 році «порядок» стали вводити в інших губерніях.⁴²

в) Міста та міська колонізація

В історії заселення Південної України окреме місце належить містам. До 1774 року міст було дуже мало, і з заснуванням II-ої Новоросійської та Озівської губерній почалося швидке будування міст. Спочатку міста були пов'язані переважно з фортецями: ще під час війни в 1789 році було поновлене укріплення Озова та Таганрогу. У 1782 році в Таганрозі було засновано «верфь» (корабельню) та порт. На форштадті було біля 300 будинків; були ярмарки, засновано було дві мануфактури. Одночасно будували укріплення Керчі та Енікале; швидко збільшувалося населення цих міст; люди приїжджали з Кафи, з Архіпелагу, з Ніжена, з Росії; це були росіяни, греки, вірмени, албанці, грузини.

⁴¹ Е. Дружинина. Там же, стор. 158-160.

⁴² Е. Дружинина. Там же, стор. 171.

Для 21 повіту обох губерній потрібні були повітові міста; в Новоросійській губернії були старі міста: Кременчук, Крюків, Єлисаветград; в Озівській губернії — Бахмут, містечко Царичанка, яку зробили містом. Проектовано й нові міста: Інгульське, Саксагань, Кизикермен, Новопавловське, але ці міста не були засновані.⁴³ Проте деякі з нових міст швидко стали великими осередками адміністративними, а головне — торговельно-промисловими. Серед цих нових міст головне значення мав Катеринослав — на Дніпрі, на місці запорозької оселі Половиця. Катеринослав став адміністративним центром Новоросійської губернії, а після заснування намісництва — центром намісництва. З Катеринослава Потьомкин хотів зробити величний осередок не тільки Південної України, а навіть суперника Петербургу. Тут були запроєктовані «пропілеї», величезні адміністративні установи, палац Потьомкіна, «торгові ряди» з крамницями, університет, консерваторія, величезний храм — базиліка на зразок Римської базиліки Св. Павла («поза стінами міста» — „fuori le mura“) — ще більша ніж римська.⁴⁴ Більша частина цих споруд не була здійснена й залишилася на папері, але самі проекти свідчать проте, яким грандіозним передбачав Потьомкин Катеринослав.⁴⁵

Дуже показова історія Херсону: місто було засноване в 1778 році, на лимані Дніпра, насупроти Олешок. Тут збудовано «верфь» і, у зв'язку з цим, масу робітників різних фахів переселено з України та центральної Росії. У 1782 році в Херсоні працювало 7.000 робітників. У 1787 році в Херсоні мешкало 1588 д. об. ст. Головне значення Херсону полягало в тому, що він став головним осередком чорноморської торгівлі; російським господарям, продуцентам пшениці, потрібний був порт на Чорному морі. З перших років у Херсоні діє польська торговельна компанія з графом Протом Потоцьким на чолі. У 1781 році до Херсону прибув французький комерсант Антаун і організував у широкому масштабі торговельну компанію для експорту «руської» (української) пшениці до Марселі. У 1782 році налагоджував торговельні зв'язки Херсону з Австрією неогоціант О. Віллесгофен.⁴⁶

З казковою швидкістю зростає Маріюпіль, над устям Калміюса: засновано було це місто в 1779 році для греків, що їх виведено було з Криму; в 1782 році в ньому було вже 1149 ремісників. В околицях Маріюполя засновано села, яким дано кримські назви: Гурзуф, Алуш-

⁴³ Н. Полонська. Заселення Півд. України..., стор. 367.

⁴⁴ Н. Полонська-Василенко. Нездійснений архітектурний проєкт (до історії Катеринослава). «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», кн. XXV, 1929, стор. 307-315.

⁴⁵ Н. Полонська. Праця, цит. в нотці 9, стор. 36-37.

⁴⁶ Е. Дружинина. Там же, стор. 88-90.

та. Року 1787 в Маріюполі було вже 3.977 душ об. ст., і він став одним із більших міст Катеринославського намісництва.⁴⁷

Ще швидше розквітав Нахічеван, при гирлі Дону. До вірменів, яких було введено з Криму, приєдналися вірмени з Кавказу. Року 1782 в Нахічевані було вже 1040 д. об. ст., а року 1787 Нахічеван стояв на першому місці серед Катеринославського намісництва: в Нахічевані було 9.974 д. об. ст., було 4 фабрики, багато крамниць⁴⁸

Реорганізація Південної України року 1783, перетворення її на Катеринославське намісництво відбилося на заснуванні міст.

Територія Намісництва, до якої приєднано територію Полтавщини з Хоролом і Миргородом до течії Сули та верхів'я річок Хорола та Голтви, була поділена на 15 повітів з новими кордонами. Деякі з повітів не мали міст-осередків: так було в повітах — Слов'янському (повітовим центром зробили Тор, а згодом змінили його назву на Слов'янське), в Олександрійському повіті — повітовий центр був у містечку Нефороща; в Олександрійському — в селі Беча; в повітах Олександрійському, Новомосковському збудовано нові повітові осередки.⁴⁹

Населення міст яке напочатку мало відрізнялося від сільського і головним заняттям якого було хліборобство, швидко міняло своє обличчя. Серед цього міського населення вже є чимало купців, міщан, ремісників, частина яких належить до цехів. У цілому намісництві купці, міщани й цехові 1784-го року складали 1,9% загальної кількості населення. За тих часів це був значний відсоток населення. Про населення міст Катеринославського намісництва та кількість будинків свідчить відомість 1787 року:

Назва міста	Мешканців	Будинків	Церков	Фабрик
	об. стат.	казенних та приватних		
1. Нахічеван	9.974	2.777	5	7
2. Полтава	8.863	1.622	7	—
3. Єлисаветград	4.746	1.062	5	3
4. Кременчук	4.567	737	2	3
5. Маріюпіль	3.977	602	2	—
6. Бахмут	3.305	578	4	—
7. Слов'янське	3.137	550	2	—
8. Новомиргород	2.994	895	3	1
9. Олександрійський (кол. Нефороща)	2.675	450	3	—

⁴⁷ Н. Полонська. Там же, стор. 43.

⁴⁸ Н. Василенко-Полонська. Півд. Укр. 1787 р., стор. 321.

⁴⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 150.

10. Новомосковське	2.474	393	5	—
11. Павлоград (кол. Луганське)	1.906	414	—	—
12. Херсон	1.588	228	—	—
13. Олександрія	797	364	1	—
14. Донецьке	695	106	1	—
15. Берислав	627	120	1	—
16. Костянтиноград	623	127	2	—
17. Таганрог	596	374	5	—
18. Катеринослав (відомостей не подано).				

Відомості, з яких взято ці цифри, подають цікавий матеріал про характер цих міст. Будували їх за певним пляном, з рівними широкими вулицями, майданами; але здебільшого будинки були дерев'яні, іноді мазанки, вкриті соломою та очеретом. Тільки головні міста — Кременчук, Катеринослав, Херсон — мали гарні будинки, як от палаци Потьомкіна, урядові будинки, церкви. Для будування їх приїжджали зі столиць відомі архітекти, серед яких був Старов.⁵⁰

Не все було вдале з новими містами. Катеринослав примушені були перенести з започаткованого місця на р. Самарі, бо не передбачили весняних поводей, що заливали це місце. Херсон, як виявилось, також був заснований невдало: морські кораблі не могли доходити до порту, і тому доводилося перевантажувати крам на менші судна. Тому, з початком другої російсько-турецької війни, року 1787 спішно почали будувати місто Миколаїв, над устям Інгула. Там були «адміралтійство» та «верфі» для будування військової фльоти. Року 1790 вже були побудовані в Миколаєві нові кораблі.⁵¹

Цифра людности міст змінялася, але в цілому — зростала. За різними відомостями маємо таку картину міської людности:⁵²

	1774	1786	1787	1789
Купців	1.692	2.088	1.950	2.236
Цехових	2.054	14.008	14.718	16.149
Разом:	3.746	16.096	16.668	18.385

З цих відомостей видно, що за 15 років — з 1774 до 1789 року — людність міст збільшилася приблизно у п'ятеро. Точніший підрахунок тяжко зробити; у всякому разі цифри 1786 та 1789 років заслуговують на увагу, бо територія в той час майже не змінялася.

⁵⁰ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 319.

Ї ж: Заселення Півд. України. «Україн. Морс. Инст.», стор. 44.

⁵¹ Н. Полонська. Там же, стор. 36, 37.

⁵² Н. Василенкова-Полонська. Півд. Україна..., стор. 359.

Великий інтерес викликає людність міст з іншого погляду: вище вже була мова про те, що сільське населення було переважно українське. Людність міст, навпаки, була дуже строката з національного погляду. Частина міст була заселена переважно українцями: Полтава, Кременчук, Олександрів, Павлоград, Костянтинівград; але інші носили космополітичний характер. В Єлисаветграді переважали росіяни та греки; в Маріуполі та Таганрозі — греки, в Нахичевані — вірмени, в Херсоні, крім українців, були росіяни, французи, греки, італійці, поляки.⁵³ Цікаве й таке явище: В Катеринославському намісництві взагалі жінок було значно менше ніж чоловіків. Це пояснюється головним чином характером заселення: тікати було зручніше без родини, головню — без дітей. Тому дуже багато чоловіків приходили або самі, або сходилися з новими жінками. Це призвело до того, що Катеринославську та Херсонську губернії люди називали «невінчаними». В деяких містах диспропорція між обома статтями була дуже велика: в м. Станиславі, Херсонського повіту, було жінок 3,5⁰/₀; у Херсоні — 4,0⁰/₀, в Бериславі — 17⁰/₀. Такі співвідношення виникали тому, що більша частина людности складалася з тимчасових робітників різних фахів, які приходили на заробітки, та з військових, чужинців і т. і.⁵⁴

ПІДСУМКИ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1774-1792 РР.

Треба наперед зауважити, що статистичні дані XVIII ст. дуже непевні і тому всі цифри мають тільки приблизний характер. Цифри ці приблизно такі — чоловіків було:⁵⁵

1774	1782	1786	1787	1792
107,108	278,901	388,896	390,232	419,849

Цифри ці, не зважаючи на неабсолютну правдивість їх, свідчать, що населення збільшувалося постійно. За 18 років — 1774-1792 — населення збільшилося бл. на 300.000 чоловік.

Людність розподілялася по окремих повітах намісництва неоднаково. У старих повітах було населення більше, в новоприєднаних — менше. В Полтавському повіті припадало на квадратну верству чоловіків та жінок 33,7; в Кременчуцькому — 27,2; у Слов'янському, Донецькому й Єлисаветградському — по 7,6, в Маріупольському — 1,2,

⁵³ Н. Полонська. Укр. Морськ. Ін-тут, стор. 45.

⁵⁴ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна. 1787 р., стор. 363.

⁵⁵ Там же, стор. 361.

а в Херсонському — 0,8.⁵⁶ Цим цифрам людности відповідала кількість залюднених пунктів: в Полтавському повіті було 284 залюднених пунктів — міст, сіл, містечок; в Олександрійському — 269, але в Катеринославському — тільки 166, в Херсонському — 105, в Павлоградському — 71, а в Маріупольському — 68.⁵⁷

Дуже цікава порівняльна картина залюднення міст Катеринославського намісництва 1787 року та 1797: населення Таганрогу збільшилося в 86,8 разів, Херсону — в 43,5 разів; таке зростання пояснюється тією торговельною ролею, яку відігравали ці міста; група міст — Єлисаветград, Кременчук, Олександрія, Берислав, Костянтиноград — зросли в 10-19 разів, що теж пояснюється промисловою та торговельною ролею цих міст; навпаки низка міст, як Нахичеван, Бахмут, Новомиргород, Новомосковське, Павлоград, Донецьке, збільшилися в 3-8 разів і залишилися маленькими провінційними містами, не зайнявши значного місця в економічному житті країни.⁵⁸

КОЗАЦТВО

Серед маси зайшого люду, переважно українців, залишилися в значній мірі старі господарі земель Південної України — запорожці. Частина їх покинула степи й подалася на Тилигул під претекстом рибальства, а звідти далі — за Дунай, до турецьких володінь. Не можна сказати, скільки саме козаків втекло; сучасники припускали, що було їх біля 5.000 душ, але більша частина залишилася: серед них було чимало козаків заможних, статечних, з високими рангами: полковники — Великий, Вірменко, Цабодрига, Яблуновський, Малий, Рубан, Гарраджа, Розколупа, Рудь, Василенко, Яковлів, Перехрест та інші; отамани: Вершацький, Шиян, Чорний, Пекельний, Додаток та інші; полкові осавули: Оболонський та інші, — та десятки полкової старшини. Всі ці імена та багато інших, відомі з ордерів Потьомкіна про роздачу земель: за особами з запорозької старшини залишали їхні землі з зимовниками й додавали «до норми», ще стільки, скільки треба було, щоб припадало по 1.500 десятин на особу. Чимало старшин дістали більші ділянки: полковник Стрець на Токмаківці — 14.636 десятин; полковий осавул Пишмич — 12.490 десятин на Камишеватій Сурі; отаман Кирпак — 11.912 десятин на Токмаківці; старшина С. Білий — 9.000 на Інгульці; отаман Вершацький — 7.950 десятин на Дніпрі; полковник Красовський — 6.985 десятин на Токмаківці; полковий старши-

⁵⁶ Там же, стор. 343.

⁵⁷ Там же, стор. 314.

⁵⁸ Там же, стор. 321.

на Андруска — 6.200 десятин на Дніпрі і т. д.; разом по одному реєстру дано було 120.068 десятин. Але цим реєстром не обмежувалася кількість запорозької старшини, яка дістала землю за нормами «Плян» і злилася з новими поміщиками. У дальшому, серед реєстрів дідичів, які відогравали роль в житті країни, ми зустрічаємо багато запорожців, що мали ранги російської старшини й різні посади. Вони були не тільки урядовцями, але й обраними на різні пости в шляхетському самоуправуванні, як от повітові маршалки. Це свідчить про те, що вони асимілювалися з новим шляхетством. Дійсно, відомі факти посвоячення старої запорозької та нової еліти.⁵⁹

Треба мати на увазі, що запорозька старшина перед зруйнуванням Січі швидко перетворювалася на вищий шар суспільства, здобуваючи значні маєтки, провадячи великого розміру сільське господарство. Запорозька старшина мала табуни коней, отари овець. Кошовий отаман Калнишевський продав 14.000 овець по 2 карб. за кожну; крім того він мав у 1775 році 13.006 овець та кіз, 639 коней, 107 корів та волів. Писар Глоба мав 13.774 голови різної худоби; полковник Гараджа мав 2.910 голів худоби, старшина Нагай — 2.551, суддя Головатий — 1.601 голову худоби. У своїх маєтках старшина мала скирти хліба. Писар Глоба в 1775 році продав 1.000 четверт. борошна. У зимовниках старшини працювали наймити-робітники, управителі, які діставали значну платню.⁶⁰ Старшина мала великі суми грошей різною валютою: у Калнишевського в 1775 році було конфісковано різних монет на 42.520 карб. та боргових розписок на суму понад 7.000 карб.; у Глоби було 27.648 крб. та боргових розписок на 5.618 карб., у полковника Колпака — 1.000 карб. і т. д.⁶¹ Старшина жила «по-панськи», мала в зимовниках будинки зо шкляними вікнами, гарні речі та пишній одяг. Подібно до старшини Гетьманщини, запорозька старшина давала щедрі офіри та Церкву: Калнишевський на власні кошти поставив три церкви — в Лохвиці, в Межигір'ї під Києвом та в Ромнах. Крім того він надсилав коштовні пожертви до церкви в Єрусалимі. Глоба розпочав будувати церкви в с. Гупалівці, але заслання перешкодило закінчити її; Головатий подарував церкві в Батурині коштовну Євангелію в срібній шаті.⁶²

Зрозуміло, що коли запорозька старшина влилася в коло нових дідичів Південної України, вона з повним правом дістала поважне

⁵⁹ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна..., стор. 304-305.

Ії ж: Майно запорозької старшини.

⁶⁰ Н. Полонська-Василенко. Майно запорозької старшини..., стор. 77, 60-63.

⁶¹ Там же, стор. 105, 107, 108.

⁶² А. Богумил. К истории управления Новороссиєю Потемкиным. «Летопись. Екатерин. Учен. Архивн. Ком.», в. II, стор. 36.

Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, Мюнхен, т. II, стор. 156-159.

місце серед нових поміщиків, всіх цих реєстраторів, архіваріюсів, «прапорщиків» та поручників, які всіма засобами, правними чи неправними, намагалися заселити свої нові придбання, щоб не втратити їх.

Ще більше було рядових козаків, що залишилися на території «Вольностей». Кількість їх, можна рахувати тисячами. Були серед них заможні, що жили в паланках, а не в самій Січі, що мали свої господарства, худобу, гроші, заробляли добре чумакуванням та іншими промислами, ганяли гурти коней і т. п.⁶³ У 1775 році, коли було конфісковано майно також у «неблагодійних» козаків, разом з старшиною потерпіли невисокі рангою козаки: у козака Смоли конфісковано 587 коней, у Куцого — 457, у Ялового — 225 і т. д. Козак Караванець позичив у кошового Калнишевського 2.400 карб. і дав йому вексель («облік»); козак Смола мав 2.000 карб. готівкою, Тягун — 550, Потапенко — 4.400; Великий, вирушаючи в похід в 1787 році, залишив попаді Акуліні 2.000 карб., щоб вона давала їх у позику під проценти.⁶⁴

Спочатку залишили запорожців жити в їхніх зимовниках, що розкинуті були далеко один від одного, в степу, але в 1776 році почали переселяти їх до великих слобід. Зроблено це було поперше, щоб полегшити догляд за ними, а подруге — для ліпшої організації господарства. У цих слободах засновано ярмарки. Для переселенців зроблено всякі полегші: їм на два роки давали пільги щодо податків та виконання повинностей; давали ліс для будування хат, хмиз тощо. Всі вони робилися вільними скарбовими селянами. Вони мали право приписатися до міщан, або до купецтва. Гірше було становище тих козаків, які опинилися на землях, що відведені були поміщикам; спочатку вони були їх «підданими», зобов'язаними лише виконувати певні роботи, але згодом втратили волю й були закріпачені. У 1776 році Потьомкин закликав запорожців записуватися добровільно до пікінерських полків, що розташовані були в Південній Україні. Ці полки організовано замість козацьких, і ця реформа викликала багато незадоволення серед козацтва і навіть ряд збройних повстань, як то було в Дніпровському та Донецькому полках в 1767-1770 роках.⁶⁵ До пікінерів козаки йшли неохоче.

Проте, Потьомкин не кидав думки поновити в якійсь формі Запорозьке військо, що вславилося своєю організацією та бойовими подвигами у війні з Туреччиною в 1769-1774 роках, але він хотів зробити

⁶³ М. Слабченко. Паланкова організація запорозьких вольностей. «Праці Комісії для вивчення Західньо-руського та Українського права», в. VI, Київ 1929.

⁶⁴ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізь. старшини..., стор. 77. Її ж: Заселення Півд. України... II, стор. 159.

⁶⁵ Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України..., II, стор. 130-132.

це військо покiрним зняряддям у своїх руках. З цiєю метою в 1783 році розпочав Потьомкин переговори з запорозькою старшиною: Сидором Бiлим, Легкоступом та Чапiгою про організацію нового Запорозького війська. Для нового війська, яке дістало назву «Вiйсько Чорноморських козакiв», відведено землю над р. Богом. Поновлюючи під новою назвою Запорозьке військо, Потьомкин мав на увазі двi мети: мати добре військо, обiзнане з умовами війни в степу, і привабити до повороту на колишнє Запорiжжя тих запорожцiв, що перейшли були до Туреччини, на правий берег Дунаю.⁶⁶

Року 1787 почалася війна між Російською імперією та Туреччиною. Знову постало питання оборони Пiвденної України на випадок нападу туркiв. Чорноморське військо дістало назву «Вiйсько вiрних Чорноморських козакiв», а Потьомкин був призначений його Гетьманом. В районі Олешок, над Днiпром, заснований був новий «Кiш» Чорноморського війська. Там зiбралося 12.000 козакiв під командою кошового отамана Сидора Бiлого. Цей новий «Кiш» відрiзнявся він старих запорозьких кошiв тим, що в ньому всiх представникiв влади не обирали, а призначав їх Потьомкин; але за тих часiв таке зреформоване козацьке військо все ж притягало багато бажаючих служити в ньому. Йшли колишні запорожцi, українцi з рiзних слобiд та поміщицьких земель. Вiйсько було організоване за зразком Донського війська і з Дону викликано iнструкторiв.⁶⁷

Були спроби приєднати до запорожцiв російських переселенцiв: «однодворцiв», заштатних церковникiв, мiщан, грекiв, вiрменiв. Але цi спроби не дали добрих наслідкiв, бо цi люди не виявляли ні духу вiйськового, ні завзяття. Бiльш ефективною була iнша спроба Потьомкина скуповувати маетки з крiпаками, звiльняти їх і приєднувати до війська. Ще в 1788 році Потьомкин просив дозволу Катерини II-ої купувати у поміщикiв Херсонського та Єлисаветградського повітiв села по Бозі та Інгульцу і робити цi села вiйськовими слободами. Потьомкин висловлював певність, що до таких слобiд будуть охоче переходити селяни з Польщі. Дiставши дозвiл цариці, Потьомкин продав і власні маетки бiля лiсiв Чути та Чорного, а селян записав у козаки.⁶⁸

Звичайно, головною масою, з якої формувалося козацьке військо, були селяни, переважно поміщицькi, якi тікали з усiх частин України. Велике значення мало те, що в козацькому війську термін служби

⁶⁶ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», Берлін 1944, ч. 34.

Н. Полонська. Засел. Пiвд. України. Укр. Чорноморський Ін-тут, стор. 42.

⁶⁷ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», 1944, ч. 34.

⁶⁸ А. Скальковский. Хронологическое обозрение, I, стор. 202.

Е. Загоровский. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одеса, 1913, стор. 13-14.

був 15-літній у той час, як у регулярних військах служба тривала 25 років.⁶⁹ Козацьке військо під час війни 1787-1791 років складалося з Чорноморських вірних козаків, Катеринославських козаків та Албанського Грецького війська. В цілому в ньому було 42.000 чоловік.⁷⁰

Року 1790 почалося переселення Чорноморського війська на відведену йому територію між Дністром та Богом, що перейшла від Туреччини. Там протягом двох років було оселено 25 слобід та біля 9.500 чоловік — з жінками та дітьми; самих козаків було 5.068. Козаки мали орні поля, млини, пасовиська, пасіки. До нового коша охоче йшли колишні запорожці, а також селяни. Почалася боротьба з поміщиками, від яких повтікали селяни; вимоги повертати втікачів Потьомкин безапеляційно відкидав, а кошове начальство свідчило, що втікачі були раніш запорожцями. Становище змінилося після смерти Потьомкина в 1791 році: тоді збільшилася кількість вимог поміщиків повертати селян. Але традиція ще довгий час жила: ще в 1793 році Кіш відповідав, що в коші не мають часу розглядати такі вимоги.⁷¹

Смерть Потьомкина внесла багато змін у життя Південної України. Змінилися й плани щодо Чорноморських козаків. Після смерти Потьомкина Чорноморських козаків було переміщено та Тамань, а після довгих їх клопотань, перемістили їх з Тамані на Кубань. Там Чорноморські козаки дістали назву «Кубанське козацьке Військо».

Козаки йшли під проводом старшин: Антона Головатого, Захара Чепіги, Сави Білого та інших. Всього перейшло 25.000 козаків. Вони заснували там 42 курені та місто Катеринодар; мали вони свою виборну старшину; царський уряд дозволив козакам взяти деякі запорозькі реліквії.⁷² Царський уряд, зацікавлений в заселенні земель на Кубані, дозволив вступати до Кубанського війська всім, хто служив раніш у війську Запорозькому. Наслідком цього дозволу було масове переселення на Кубань з Південної України селян, які ніколи запорожцями не були, але скористалися з цього дозволу й неможливості перевірити, чи справді вони були на Запоріжжі, чи ні. На початку XIX ст. на Кубань перейшло 500 запорожців із Задунайської Січі, що її засновано в 1775 році.

Кубанське Військо зберегало традиції Запоріжжя, українську мову, пісні, перекази, побут. Протягом XIX ст. Кубанські козаки залишилися правдивими спадкоємцями запорожців, хоч царський уряд вживав по-

⁶⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 189.

⁷⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 191.

⁷¹ Е. Загоровский. Там же, стор. 24.

⁷² Н. Полонська. Заселення Півд. України, (Укр. Морськ. Ін-тут), стор. 42.

стійно заходів для русифікації їх. Час від часу до Кубанських козаків приєднувалися нові втікачі з України. В середині ХІХ ст. на Кубані було 3 міста та біля 3.000 хуторів.⁷³

ПІВДЕННА УКРАЇНА В 90-Х РОКАХ ХVІІІ СТ.

Смерть Потьомкіна в 1791 році змінила положення Катеринославського намісництва. Наступник Потьомкіна граф Платон Зубов зробив 1795 року реформу: Катеринославське намісництво поділено, і до ново утвореного Вознесенського намісництва відійшли: територія Єлисаветградського, Новомиргородського та Херсонського повітів, ново-приєднані від Туреччини землі між Богом та Дністром та значна частина земель, що їх дістала Росія після третього розбору Польщі (до лінії Черкас на півночі). Осередком намісництва став Вознесенськ, збудований на місці містечка Сокіл. Ця реформа була шкідлива для Південної України: вперше розривали її на дві частини і значну частину прив'язано було до Правобережної України.

Проте ця реформа не була тривка. Рску 1796, 6 листопада померла Катерина ІІ-га, а 12 грудня того ж року Павло І-й скасував намісництва і замінив їх губерніями. Засновано величезну Новоросійську губернію, до якої відійшли Катеринославське та Вознесенське намісництва та Таврійська область. У Новоросійській губернії було 12 повітів, а адміністративним осередком її знову став Катеринослав, перейменованій на Новоросійськ. Так поволі штучна назва «Новоросія» поширилася на всю територію Південної України. У процесі творення нової губернії сталися значні зміни: Полтавський та Кременчуцький повіти та більша частина Слов'янського, Олександрійського й Костянтинівградського були приєднані до Чернігівської губернії, частини Слов'янського та Костянтинівградського повітів — до Харківської, а правобережні землі — до Київської.⁷⁴

Зміна кордонів Південної України робить майже неможливим встановити кількість людности. Всі підрахунки утруднюються тим, що тільки для центральної частини Південної України адміністративний поділ залишався майже той самий, що був і раніш, але й там межі нових повітів не відповідали старим, наприклад, до Єлисаветградського повіту приєднано Олександрійський.

У зв'язку з поширенням територій засновані були нові міста в Очаківській області: Нові Дубосари, Тираспіль, Овідіопіль та Григоріопіль.

⁷³ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», 1944, стор. 34.

⁷⁴ Е. Дружинина. Там же, стор. 201-202.

Тільки Григоріопіль, заселений вірменами, мав 4.052 д. об. ст. Решта міст у XVIII ст. мало відрізнялася від сіл. Залюднили їх греки, молдавани та вірмени, які переходили туди з Туреччини. Року 1793 запроєктоване було нове місто біля лиману Гаджібей, яке згодом дістало назву «Одеса». Місту приділено 30.700 десятин землі. Одеса в XIX ст. стала видатним торговельним містом з космополітичним населенням, одним із найбільших міст України. У XVIII ст. це було маленька оселя з 10 мешканцями (8 чоловіків та 2 жінки).⁷⁵

Останнє десятиліття XVIII ст. має величезне значення для історії Південної України. Не раз зверталось увагу на значення для Південної України таємного наказу Потьомкіна року 1775, яким заборонялося повертати втікачів. Цей наказ зберігав свою силу протягом всього правління Потьомкіна. Жодних домагань дідичів не брано до уваги, і втікачі залишалися в Південній Україні. Після смерті Потьомкіна збільшилася кількість скарг поміщиків, але деякий час вони не давали наслідків. Тоді дідичі різних губерній почали подавати колективні прохання своїм маршалкам та губернаторам, домагаючись, щоб російський уряд заборонив Війську Чорноморському, Катеринославському намісництву, Війську Донському та Таврійській області приймати селян-втікачів. Прохання ці спрямовувано до центральних установ — до Сенату та до адміністрації країн, про які йшла мова.

Можливо, що в наслідок цих прохань новий цар, Павло I-й, дав 12 грудня 1796 року наказ, який започаткував нову добу в історії Південної України.⁷⁶ Наказ цей такий важливий, що я хочу привести його зміст: він забороняв селянам переходити самовільно з місця на місце в Катеринославській та Вознесенській губерніях, у Таврійській області, на Дону і на Таманському півострові. Разом із тим наказ цей забороняв селянам інших губерній переходити до згаданих вище тому, що завдяки їх утечам багато дідичів позбавлялося всіх селян. Кожен дідич, що знайде своїх селян на землях іншого дідича, мав право дістати за кожну душу чолов. ст. по 50 карб., або мав право вимагати повернення втікача. Поміщицькі селяни, які були знайдені в скарбових селах, не поверталися, а зараховувалось їх поміщикам за рекрутів (кожен дідич повинен був давати державі певну кількість рекрутів для армії). Якщо селянин утік ще перед оголошенням наказу, але знайдено його після оголошення, його не повертали.

Наказ 12 грудня 1796 року викликав різні тлумачення дослідників: одні вважали його за поширення кріпацтва на Південну Україну, інші — за свого роду компроміс між вимогами панів повертати втіка-

⁷⁵ Е. Дружинина. Там же, стор. 200-201.

⁷⁶ П. С. З., т. XXIV, ч. 17.638.

чів та побажанням дідичів Південної України не виконувати ці вимоги. Звичайно, повного закріпачення втікачів не було, бо особа селянина ще не робилася власністю дідича: він не міг ні продати селянина, ні заставити його; не застерігав наказ і права суду дідича над селянином. Проте наказ цей поклав початок кріпацтву. Так зрозуміли наказ цей і селяни різних найменувань. З 1796 року починається стихійний «відплив» населення з поміщицьких та скарбових слобід. Втеча селян набувала стихійного характеру: як раніш нестримною хвилею з України, з Польщі йшли втікачі до Запоріжжя, до Катеринославського намісництва, так, після наказу 12 грудня 1796 року, такі ж лави селян кидали «другу батьківщину» і йшли шукати щастя світ-заочі, йшли на Дін, на Кубань, на Кавказ, до Туреччини. Не питали вони правників, чи повне закріпачення жде їх, чи не повне; для них було ясно, що те, що у свій час почала Катерина II-га, руйнуючи Запоріжжя, закінчив її син, Павло I-ий: «степ широкий, край веселий та й занастили» . . .

Втеча селян викликала велику тривогу серед дідичів та адміністрації Новоросійської губернії. На шляхах до Дону були поставлені військові загони, які мусіли арештовувати втікачів. Але надто широкий був кордон, і патрулі не могли зупинити всіх. Місцева адміністрація визнала свою безпомічність, вона стала скаржитись до Сенату. З Петербургу приїздили ревізори, сенатори, робили ревізії і визнавали факт втечі.⁷⁷

Проте, констатацій сенатських ревізій було замало, а боротися проти втеч селян у Південній Україні було ще тяжче, ніж у Гетьманщині чи Слобожанщині, бо, як показано вище, селян було мало, а реальних можливостей поставити варту по всіх кордонах не було. У кінці XVIII ст., наприклад, у великих маєтках не вистачало сільських робітників: з 1345 десятин землі с. Андріївки, поручика Байдака, орали тільки 30; в с. Івангороді, генерал-майора Іжицького, орали 150 — з 5.574 десятин; у с. Аврамівці, секунд-майора Коростовцева, з 3.183 десятин орали 160. Було ще показове явище: тоді, як в інших місцях України селяни здебільшого орали на пана приблизно стільки ж, як на себе, в Південній Україні орали більше на себе. В с. Івангороді, з 150 десятин, на поміщика селяни орали тільки 50, а 100 десятин — на себе; в с. Аврамівці, з 160 десятин, на поміщика селяни орали 30, а 130 — на себе; в с. Тритузному, сенатора І. А. Безбородька, на поміщика селяни обробляли лише $\frac{1}{11}$ частину орної землі.⁷⁸ Всі ці при-

⁷⁷ Рукописний Відділ Бібліотеки ВУАН, Київ, Фонд Судієнка.

⁷⁸ Е. Дружинина. Там же, стор. 205-206.

клади показують, якою страшною катастрофою для поміщиків була втеча селян. Щоб припинити її, адміністрація почала вживати заходів: не так рішуче виконувати наказ 12 грудня 1796 року, а допускати компроміс між вимогами дідичів поза Південною Україною та інтересами дідичів Південної України. Але все це носило тимчасовий характер, і загроза кріпацтва стояла перед селянами.

Так у XVIII столітті, з 1750-1800 Україна пережила величезну еволюцію в галузі соціальної, економічної, політичної. Країна, що була Запорозькими Вольностями, де в широких безкраїх ланах дійсно знаходили «вольності» втікачі, в останнє десятиліття XVIII століття перетворена була на звичайну російську губернію, з її кріпацтвом. І знову спостерігаємо явище, яке характеризувало історію України з XVI-го століття: Український свободолюбний народ, який свою волю цинив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто — родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював Запорозькі степи. Прагнучи волі, залюднював тисячі «слобід» Південної України. І знову — прагнучи волі — кидав ці степи, що перестали бути «вольностями». Замкнулося коло, і запорозькі «вольності» перетворилися на свою протилежність . . .